

CZY ATRYBUCJA JEST MEDIATOREM ZALEŻNOŚCI POMIĘDZY UMIEJSCO- WIENIEM KONTROLI I POGLĄDAMI EKONOMICZNYMI? WERYFIKACJA EM- PIRYCZNA

Tomasz Pachnowski

Instytut Psychologii, Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych,
Uniwersytet Wrocławski,
ul. J. Wł. Dawida, 50-529 Wrocław

E-mail: 325612@uwr.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-4777-8113>

Łucja Kirsche Szuber

Instytut Psychologii, Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych,
Uniwersytet Wrocławski,
ul. J. Wł. Dawida, 50-529 Wrocław

E-mail: 321938@uwr.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-6577-2259>

Bartosz Zawadzki

Instytut Psychologii, Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych,
Uniwersytet Wrocławski,
ul. J. Wł. Dawida, 50-529 Wrocław

E-mail: 321570@uwr.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-0394-9353>

ABSTRAKT

Cel. Celem badania było sprawdzenie zależności występujących pomiędzy poczuciem umiejscowienia kontroli a poglądami ekonomicznymi oraz określenie czy atrybucja przyczynowa powszechnych problemów ekonomicznych jest mediatorem pomiędzy tymi zmiennymi.

Metody. w badaniach wykorzystano trzy narzędzia badawcze: kwestionariusz poglądów politycznych KPP autorstwa Gabrieli Czarnek i współpracowników (2017), kwestionariusz I-E autorstwa Juliana Rottera przetłumaczony przez Radosława Drwala (1978) - badający poczucie umiejscowienia kontroli oraz autorski kwestionariusz ba-

dający atrybucję przyczynową problemów ekonomicznych. w badaniu wzięło udział 123 respondentów – 68 kobiet, 53 mężczyzn oraz 2 osoby innej płci.

Wyniki. Wyniki badania pokazują, że hipoteza dotycząca pozytywnej korelacji wewnętrznego poczucia kontroli i prawicowości ekonomicznej została potwierdzona. Co więcej, wykazano, że istnieje negatywna korelacja pomiędzy wewnętrznym poczuciem kontroli a ksenofobią. Zaobserwowano pozytywną korelację indywidualnego atrybuowania problemów ekonomicznych z wewnętrznym poczuciem kontroli. Wykazano też negatywną korelację systemowych wyjaśnień problemów ekonomicznych z prawicowością ekonomiczną. Dla osób starszych stwierdzono też istnienie mediatora pomiędzy poczuciem kontroli i akceptacją kapitalizmu (jednego z podwymiarów poglądów ekonomicznych) – było to atrybuowanie problemów ekonomicznych w sposób losowy.

Wnioski. Wyniki badań wskazują na istotny związek pomiędzy poczuciem kontroli a poglądami ekonomicznymi. Oprócz tego wskazują na powiązanie tych zmiennych z atrybucją przyczynową problemów ekonomicznych, jednak dotyczy to tylko osób starszych. Badanie pokazuje też znacznie silniejszy związek poczucia kontroli z poglądami ekonomicznymi, w porównaniu do poglądów kulturowych.

Słowa kluczowe: umiejscowienie kontroli, poczucie kontroli, atrybucja przyczynowa, poglądy ekonomiczne, poglądy polityczne.

IS ATTRIBUTION A MEDIATOR OF THE RELATIONSHIP BETWEEN LOCUS OF CONTROL AND ECONOMIC VIEWS? EMPIRICAL VERIFICATION

ABSTRACT

Aim. The purpose of the study was to test the relationships between locus of control and economic views, and to determine whether causal attribution of common economic problems is a mediator between these variables.

Methods. The study ($N = 123$) used three questionnaires: the KPP political views questionnaire by Czarnek, and colleagues (2017), the I-E scale by J. Rotter translated by R. Drwal (1978) - which measures locus of control, and the original questionnaire measuring causal attribution of economic problems.

Results. The results of the study show that the hypothesis of a positive correlation between internal locus of control and economic right-wingness has been confirmed. Moreover, it was shown that there is a negative correlation between internal locus of control and xenophobia, a positive correlation between individual attribution of economic problems and internal locus of control. A negative correlation of systemic explanations of economic problems with economic rightness was also shown. For the

older subjects, the attribution of economic problems at random was a mediator between locus of control and acceptance of capitalism.

Conclusion. The results of the study indicate a significant relationship between the locus of control and economic views. In addition to this, they indicate a link between these variables and causal attribution of economic problems, but this only applies to older people. The study also shows a stronger relationship between locus of control and economic views, compared to cultural views.

Keywords: locus of control, causal attribution, economic views, political views.

Wprowadzenie

Poglądy człowieka w zakresie ekonomii podlegają wielu uwarunkowaniom, zarówno biologicznym jak i środowiskowym. Najpowszechniej stosowanym wymiarem tej zmiennej jest lewica – prawica ekonomiczna, gdzie te pierwsze związane są z ideami takimi jak: bezpieczeństwo socjalne, poparcie dla redystrybucji dóbr, równość ekonomiczna, a poglądy ekonomicznie prawicowe - z wartościami takimi jak: zachowanie hierarchii społeczno-ekonomicznej, negatywna postawa w stosunku do redystrybucji dóbr, silne przywiązanie do idei własności prywatnej (Czarnek i in., 2017).

Istnieją znaczące przesłanki, że umiejscowienie kontroli również wykazuje istotny wpływ na przekonania ekonomiczne, a konkretniej poglądy dotyczące społecznej redystrybucji dóbr, rozumianej jako państwowa ingerencja w społeczny podział dochodów uzyskiwanych z czynników produkcji, dokonywana z pomocą narzędzi polityki gospodarczej tj. systemu podatkowego czy transferów socjalnych. (Wojnowski, 2005). Poczucie umiejscowienia kontroli (LOC) na potrzeby pracy zdefiniowane zostanie jako przekonanie jednostki o umiejscowieniu kontroli wzmocnień, gdzie skrajnie wewnętrzne LOC to poczucie pełnej kontroli nad wzmocnieniami, poczucie wysokiej skuteczności w dążeniu do celu. Skrajnie zewnętrzne LOC to poczucie totalnego braku kontroli nad wzmocnieniami, poczucie braku wpływu na otaczające wydarzenia (Rotter, 1966).

Luděk Kouba i Hans Pitlik (2014) wskazują na istnienie istotnej zależności pomiędzy poczuciem kontroli a poglądami ekonomicznymi. Stwierdzają, że skupienie się na czynniku zaufania do państwa w badaniach nad postawami wobec polityki redystrybucyjnej nie ukazuje tematu całościowo. Uważają, że większą uwagę należy poświęcić indywidualnemu spostrzeganiu przyczynowości powodzeń i niepowodzeń w życiu i ich wpływowi na postawy wobec państwa opiekuńczego. Zbadali oni postawy wobec idei państwa opiekuńczego oraz redystrybucji dóbr w zależności od LOC i poczucia własnej skuteczności. Badanie dowodzi, że osoby mające wewnętrzne umiejscowienie kontroli i wysokie poczucie własnej skuteczności wykazują niższe poparcie dla idei państwa opiekuńczego i redystrybucji niż osoby znajdujące się po przeciwnej stronie obu wymiarów. Dodatkowo dowiedziono, że osoby posiadające

zewewnętrzne LOC przejawiają większą ufność wobec osób związanych z rządem niż w stosunku do osób związanych z sektorem prywatnym.

Kolejny dowód na pozytywny związek zewnętrznego LOC (niska kontrola osobista) z lewicowymi poglądami politycznymi (wyższe zaufanie do rządu, preferencja państwa opiekuńczego), znajdujemy w badaniach Aarona Kaya i współpracowników (2008). Wykazali oni, że mniejsze poczucie osobistej kontroli wiąże się z wyższym zaufaniem do rządu. Osoba mająca małe poczucie osobistego wpływu na swoje życie poszukuje stabilnych zewnętrznych źródeł kontroli i taką właśnie rolę może spełniać państwo. Oprócz tego, taka osoba ma większą skłonność do traktowania rządzących jako bardziej kompetentnych w rozwiązywaniu problemów - oczekuje ona od rządzących opieki, a więc popiera ona ideę państwa opiekuńczego.

Badanie Kaye'a Sweetsera (2014), przeprowadzone na młodych osobach po raz pierwszy przystępujących do wyborów prezydenckich w USA, skupiało się m.in. na sprawdzeniu zależności między orientacją polityczną badanych a ich poczuciem umiejscowienia kontroli. Osoby badane określały się jako Demokraci, Republikanie lub członkowie grupy niezależnej. Demokraci, grupa nazywana też amerykańską "lewicą", dąży m.in. do ekonomicznego rozwoju i utworzenia uniwersalnego systemu zdrowotnego, co wiąże się z wizją opiekuńczej roli państwa, czyli lewicowymi poglądami ekonomicznymi. Republikanie z kolei to amerykańska "prawica", grupa o konserwatywnych poglądach kierująca się zasadami wolnego rynku, czyli pravicowymi poglądami ekonomicznymi. Według wyników badania, grupa Demokratów prezentowała wyższe zewnętrzne LOC, a Republikanów- wyższe wewnętrzne LOC. Grupa identyfikująca się jako niezależna miała wyższe zewnętrzne LOC od Republikanów, natomiast między grupą niezależną a Demokratami nie zaobserwowano statystycznie istotnej różnicy. Badania Stevena Petersona i Roberta Maidena (1993), przeprowadzone na grupie starszych Amerykanów, wskazują na pozytywną korelację pomiędzy wewnętrznym LOC i pozytywną oceną prezydentury Ronalda Reagana (ikoną neoliberalnych, pravicowych poglądów ekonomicznych), a także popieranie Partii Republikańskiej. ,

Hans Pitlik i Martin Rode (2016), porównując dane z 76 krajów, wskazują na pozytywny związek – im wyższa wolność ekonomiczna w danym kraju, tym bardziej wewnętrzne LOC jego obywateli. o wysokiej "wolności ekonomicznej" świadczą np. niskie podatki, mała liczba regulacji handlowych oraz ochrona własności prywatnej (Pitlik & Rode, 2016) – wszystkie te wartości są związane z pravicowymi poglądami ekonomicznymi. Trzeba pamiętać, że badania to nie dotyczyło poglądów, tylko faktycznej sytuacji ekonomicznej w danym kraju. Można założyć, że w demokratycznym państwie obywatele mają choć minimalny wpływ na decyzje podejmowane przez polityków, więc jeśli obywatele danego kraju będą mieli bardziej pravicowe poglądy ekonomiczne, to doprowadzi to do wprowadzenia większej wolności ekonomicznej (pozytywnie związanej z wewnętrznym LOC) na terenie tego państwa.

Steven Favasuli (2012) w swoim badaniu odnosi się do zależności między LOC a odczuwanym przez jednostkę stresem ekonomicznym w zależności od jej stanu materialnego. Osoby badane wykazywały umiarkowany lub wysoki poziom stresu ekonomicznego na opracowanej przez badacza skali. Jednostki zmagające się z problemami ekonomicznymi, czyli doświadczające wyższego stresu ekonomicznego, wykazywały bardziej zewnętrzne LOC. Według danych zebranych przez Favasuliego (2012), prawie wszyscy uczestnicy badania korzystali z państwowych programów pomocy finansowej. Pozwala to wnioskować, że osoby z zewnętrznym LOC będą preferowały opiekuńczy model państwa, a co za tym idzie, prezentowały lewicowe poglądy ekonomiczne.

Janak Pandey i współpracownicy (1982) skupiali się na związku między atrybucją przyczynową powszechnych problemów ekonomicznych (głównie ubóstwa), a poglądami politycznymi. w badaniu wyróżnili cztery sposoby takiej atrybucji: do czynników indywidualnych, do losu, do polityki rządu (systemowych) oraz do czynników ekonomicznych (systemowych) oraz, zgodnie z modelem amerykańskim, trzy grupy osób o odmiennych poglądach politycznych: liberałowie, centrum, konserwatyści. Odnosząc to do wymiaru poglądów ekonomicznych zaproponowanego przez Gabrielę Czarnek i współpracowników (2017) można przyjąć, że liberałowie mają lewicowe poglądy ekonomiczne, a konserwatyści prawicowe poglądy ekonomiczne. Wyniki uzyskane przez Pandeya i współpracowników (1982) oraz Şansel Özpınar i Sacit Akdede (2022), którzy przeprowadzili bardzo podobne badania w Turcji, wskazują na następujące zależności: przy atrybucji przyczynowej powszechnych problemów ekonomicznych osoby o prawicowych poglądach ekonomicznych częściej wskazują na czynniki indywidualne i losowe, natomiast osoby o lewicowych poglądach ekonomicznych częściej wskazują na czynniki systemowe. Gail Zucker i Bernard Weiner (1993) w swoim badaniu potwierdzili, że osoby badane prezentujące poglądy konserwatywne (tutaj również “konserwatyzm” był jednoznacznie związany z prawicowością ekonomiczną) identyfikują powody ubóstwa jako posiadające wyjaśnienia indywidualne, a nie systemowe. Dodatkowo, czynniki odpowiadające za powstawanie ubóstwa były przez osoby o poglądach konserwatywnych identyfikowane jako kontrolowalne i wiązały się z przyjmowaniem postawy obwiniającej. Co ciekawe, w przeciwieństwie do wyżej wymienionych badań (Pandey i in., 1982) nie zaobserwowano związku pomiędzy poglądami ekonomicznymi i atrybucją losową.

W badaniu Patricka Heavena (1989) wykazano, że strukturalne wyjaśnienia ubóstwa były istotnie związane z zewnętrznym poczuciem umiejscowienia kontroli. Natomiast indywidualne wyjaśnienia powodów ubóstwa związane były z wewnętrznym poczuciem kontroli. Warto zaznaczyć, że autor ten nie traktował zewnętrznego LOC jednoczynnikowo – rozróżniał on przypisywanie kontroli innym ludziom od przypisywania kontroli czynnikom losowym – jednak korelacja była widoczna w obu wymiarach. Autor opisując LOC skupiał się tylko nad poczuciem kontroli nad sytuacją ekonomiczną (*economic locus of control*), jednak skala autorstwa Adriana Furnhama (1986) użyta w badaniu zawierała również itemy z klasycznych skal (Levenson, 1974;

Rotter, 1966) służących do mierzenia poczucia kontroli bez sprecyzowanego, wąskiego obszaru. Podobieństwo pomiędzy ekonomicznym LOC i klasycznym LOC wykazano również empirycznie (Furnham, 1986).

Związkiem pomiędzy LOC i atrybucją przyczynową zajęli się także Eun-Yeong Na i Elizabeth Loftus (1998). w badaniu tym wykazano pozytywny związek pomiędzy wewnętrznym LOC i atrybucją popełniania przestępstw do czynników indywidualnych, takich jak osobowość przestępcy oraz podkreślanie intencjonalności dokonywanych przestępstw. Autorzy uwzględniali również systemowe sposoby atrybucji popełnianych przestępstw, jednak w przeciwieństwie do omówionych wyżej badań dotyczących atrybucji ubóstwa (Heaven, 1989; Özpınar & Akdede, 2022; Pandey i in., 1982; Zucker & Weiner 1993) traktowali oni czynniki indywidualne i systemowe jako dwa przeciwne bieguny tego samego wymiaru. Ubóstwo i przestępstwa nie są oczywiście tym samym, jednak oba zjawiska można określić jako problem społeczny, który pozwala powiązać z nim pewną grupę osób (biedni, przestępcy). w obu przypadkach atrybucja indywidualna wiąże się z obwinianiem tej grupy za zaistniałą sytuację, natomiast atrybucja systemowa, obarczając odpowiedzialnością panujący system, tę grupę “rozgrzesza”. Mając na uwadze wymienione podobieństwa można stwierdzić, że wyniki badań Na i Loftus (1998) stanowią dodatkową przesłankę do postawienia hipotezy opartej głównie na wynikach badań Heavena (1989) - wewnętrzne LOC będzie pozytywnie związane z atrybucją indywidualną, negatywnie z atrybucją systemową.

Podobieństwo pomiędzy LOC a atrybucją w ujęciu Weinerja (2012) można dostrzec już w samych teoriach opisujących oba konstrukty. Julian Rotter (1966), autor teorii LOC, opisywał tę zmienną m.in. jako “stopień w jakim jednostka atrybuuje wzmocnienia jako niezależne od niej”. Weiner (2012) krytykuje jednowymiarowe podejście Rottera, uważając że LOC składa się z dwóch niezależnych wymiarów atrybucji – umiejscowienia oraz kontrolowalności. w ujęciu Rottera wewnętrzne umiejscowienie atrybucji determinuje jej kontrolowalność, natomiast Weiner uważa, że możliwa jest sytuacja wewnętrznego umiejscowienia i brak kontrolowalności, jako przykład podając ludzkie, wrodzone zdolności takie jak inteligencja lub wysoki wzrost. Podobnie jest z jednowymiarowością zewnętrznego LOC – dla Rottera to, co zewnętrze umiejscowione, jest równocześnie niekontrolowalne, ponieważ jednostka dokonująca atrybucji nie kontroluje tego wzmocnienia, natomiast Weiner dopuszcza zewnątrz umiejscowienie i kontrolowalność, sugerując że w takiej sytuacji jednostka uznaje po prostu, że zdarzenie (Rotter używałby tutaj dalej określenia “wzmocnienie”) jest kontrolowane przez zewnętrzną w stosunku do niej siłę, którą jednak da się przewidzieć lub na nią wpłynąć i w tym sensie zdarzenie to jest kontrolowalne. Różnica w obu koncepcjach jest jednak taka, że LOC Rottera jest względnie stałą dyspozycją, różnicą indywidualną, która odpowiada za skłonność do atrybuowania w dany sposób; natomiast Weiner skupia się na samym zjawisku atrybucji, wymieniając jej możliwe warianty.

Można więc spróbować umieścić dyspozycję opisaną przez Rottera, w wymiarach atrybucji Weinerja - wewnętrzne LOC to skłonność do atrybuowania otaczających nas

zjawisk jako wewnętrznie umiejscowionych i kontrolowalnych, natomiast zewnętrzne LOC jako zewnętrznie umiejscowionych i niekontrolowalnych. Odnosząc powyższą prawidłowość do rodzajów atrybucji szczegółowo opisanych w tabeli 1, można zauważyć, że tylko atrybucja losowa jest jednoznacznie związana z któryś z wymiarów LOC (zewnętrznie umiejscowiona, niekontrolowalna) – stanowi to przesłankę do wystąpienia negatywnego związku pomiędzy zewnętrznym LOC i atrybucją losową. Trzeba jednak pamiętać o nadrzędnej roli wymiaru “umiejscowienie” w ujęciu Rottera. Według niego atrybucja indywidualna zawsze (nawet w przypadku wrodzonych zdolności) wiązałaby się z kontrolowalnością, ponieważ jest ona wewnętrznie umiejscowiona. z kolei atrybucja systemowa i losowa byłaby według Rottera niekontrolowalna ze względu na zewnętrzne umiejscowienie. LOC jest skłonnością do atrybuowania różnorodnych zjawisk, niezależnie od ich kontekstu - stąd też można to założenie przełożyć na atrybucje konkretnych zjawisk, czyli np. problemów ekonomicznych (Heaven, 1989), ale też przestępstw (Na & Loftus, 1998), co potwierdza zasadność dokonanego wyżej porównania pomiędzy tymi badaniami.

Tabela 1

Szczegółowy podział atrybucji przyczynowej problemów ekonomicznych, z uwzględnieniem trzech wymiarów atrybucji (umiejscowienie, kontrolowalność, stałość) (Weiner, 2012).

Sposób atrybucji	Przykładowe czynniki	Umiejscowienie	Kontrolowalność	Staość
Czynniki indywidualne	Różnice indywidualne, cechy osobowości, poziom inteligencji, motywacja	Wewnętrzne	Kontrolowalne (wysiłek motywacja)/ Niekontrolowalne (zdolności-poziom inteligencji)	Trwale/ Nietrwale
Czynniki losowe	Poważny wypadek, pech.	Zewnętrzne	Niekontrolowalne	Trwale/ Nietrwale
Czynniki systemowe	Polityka socjalna państwa, ogólnokrajowy kryzys finansowy	Zewnętrzne	Kontrolowalne (przez zewnętrzną siłę)	Trwale/ Nietrwale

Źródło: Opracowanie własne na podstawie pracy Weinerja (2012).

Przywołane wyżej badania były w większości przypadków prowadzone w zachodnim kręgu kulturowym charakteryzującym się pozytywną korelacją między poglądami ekonomicznymi a kulturowymi, w krajach takich jak USA poglądy polityczne często traktuje się jako jednowymiarową zmienną „lewica-prawica” (Czarnek i in., 2017). Małgorzata Kossowska i Alain Van Hiel (2003) wykazują, że w Polsce wymiary te korelują ze sobą negatywnie. Paweł Boski (1993) wskazuje nawet na to, że wymiary

te w ogóle nie muszą ze sobą korelować. w naszym badaniu zdecydowano się więc na traktowanie poglądów politycznych jako dwuwymiarowej zmiennej.

Przyjmując taki podział można dojść do wniosku, że żadne z przywołanych badań nie wskazuje bezpośrednio na związek pomiędzy poglądami kulturowymi a LOC lub sposobem atrybucji problemów ekonomicznych, jednak niektóre z badań (Favasuli, 2012; Kouba & Pitlik, 2014; Pitlik & Rode, 2016) wskazywały na związki tych zmiennych jedynie z osią poglądów ekonomicznych. z tego powodów nie postawiono żadnych hipotez związanych z poglądami kulturowymi. Przyjęto jedynie, że korelacja pomiędzy prawicowymi poglądami ekonomicznymi a prawicowymi poglądami kulturowymi nie będzie dodatnia – przytoczone artykuły wskazują raczej na brak takiej korelacji lub nawet korelację ujemną w polskich realiach.

Pytania badawcze:

- Czy między poczuciem umiejscowienia kontroli a poglądami ekonomicznymi zachodzi związek?
- Czy atrybucja przyczynowa powszechnych problemów ekonomicznych jest mediatorem pomiędzy tymi zmiennymi?

Hipotezy

Na podstawie badań wskazujących na pozytywny związek pomiędzy wewnętrznym LOC i różnorodnymi postawami związanymi z prawicowością ekonomiczną (Favasuli, 2012; Kay i in., 2008; Kouba & Pitlik, 2014; Peterson & Maiden, 1993; Pitlik & Rode, 2016; Sweetser, 2014) postawiono pierwszą hipotezę:

Hipoteza 1: Wewnętrzne poczucie umiejscowienia kontroli jest pozytywnym korelatem prawicowości ekonomicznej.

Badanie Heaveana (1989) dotyczące związku pomiędzy LOC i atrybucją przyczynową problemów ekonomicznych, dodatkowo wsparte badaniami łączącymi LOC z atrybucją przyczynową przestępstw (Na & Loftus, 1998) oraz porównaniem teoretycznym pomiędzy LOC (Rotter, 1966) i atrybucją w ujęciu Weinera (2012), umożliwiło postawienie kolejnych dwóch hipotez:

Hipoteza 2: Wewnętrzne poczucie umiejscowienia kontroli jest pozytywnym korelatem atrybucji przyczynowej powszechnych problemów ekonomicznych do czynników indywidualnych.

Hipoteza 3: Wewnętrzne poczucie umiejscowienia kontroli jest negatywnym korelatem atrybucji przyczynowej powszechnych problemów ekonomicznych do czynników systemowych i losowych.

W oparciu o wyniki dotychczasowych badań dotyczących związku pomiędzy atrybucją przyczynową problemów ekonomicznych i poglądami ekonomicznymi (Özpinar & Akdede, 2022; Pandey i in., 1982; Zucker & Weiner 1993) postawiono dwie następne hipotezy:

Hipoteza 4: Atrybucja przyczynowa powszechnych problemów ekonomicznych do czynników systemowych jest negatywnym korelatem prawicowości ekonomicznej.

Hipoteza 5: Atrybucja przyczynowa powszechnych problemów ekonomicznych do czynników indywidualnych i losowych jest pozytywnym korelatem prawicowości ekonomicznej.

Ponadto postawiono hipotezę związaną z hipotetyczną rolą atrybucji przyczynowej jako czynnika zapośredniczającego związek LOC oraz poglądów ekonomicznych. Ostatnia hipoteza została postawiona na podstawie wszystkich badań, które posłużyły do postawienia poprzednich pięciu hipotez. Jest ona oparta głównie na logicznym założeniu - skoro zmienne takie jak LOC, atrybucja problemów ekonomicznych oraz poglądy ekonomiczne wchodzi z sobą w istotne statystycznie związki, to być może osoby przejawiające wewnętrzne LOC są prawicowe ekonomicznie dlatego, że dokonują atrybucji problemów ekonomicznych do czynników indywidualnych. Odwrotny związek występuje z zewnętrznym LOC, atrybucją systemową i lewicowością ekonomiczną. Atrybucja losowa jest tutaj przypadkiem szczególnym, ponieważ zdaje się być ona równocześnie związana z zewnętrznym LOC (Rotter, 1966; Weiner, 2012) oraz prawicowością ekonomiczną (Pandey i in., 1982). Hipoteza ta brzmi następująco:

Hipoteza 6: Atrybucja przyczynowa powszechnych problemów ekonomicznych stanowi mediator pomiędzy poczuciem umiejscowienia kontroli a poglądami ekonomicznymi.

Zmienne

- poczucie umiejscowienia kontroli
- atrybucja przyczynowa powszechnych problemów ekonomicznych
- poglądy ekonomiczne.

Metoda badawcza

W prezentowanym badaniu wzięły udział 123 osoby, w tym 68 (55%) kobiet, 53 (43%) mężczyzn oraz 2 osoby (2%) innej płci. Wiek badanych wahał się między 18 a 85 lat. Średni wiek wyniósł 33,69 lat ($M = 31$, $SD = 13,31$). 25 osób (20%) spośród badanych było mieszkańcami wsi, 4 osoby (3%) zamieszkiwały miasta do 10 000 mieszkańców, 22 osoby (18%) miasta między 11 000 a 100 000 mieszkańców, 19 osób (15%) miasta między 101 000 a 500 000 mieszkańców, a 53 osoby (43%) mieszkały w dużych miastach (powyżej 500 000 mieszkańców). 2 osoby badane (2%) miały wykształcenie podstawowe, 21 (17%) wykształcenie średnie, 60 osób (49%) wykształcenie wyższe, natomiast 40 osób (33%) było w trakcie studiów. Do niektórych analiz podzielono próbę na osoby młodsze ($N = 61$) w wieku do 30 lat włącznie oraz osoby starsze ($N = 62$) w wieku od 31 lat.

Do pomiaru poczucia umiejscowienia kontroli użyto kwestionariusza *Skala I-E* Rottera, w polskiej adaptacji Drwala (1978). Kwestionariusz składa się z 29 twier-

dzeń, z czego 6 to pozycje buforowe. Punkty przyznaje się za wybranie alternatywy świadczącej o wewnętrznym poczuciu kontroli. Itemy dotyczą poczucia kontroli w różnych sytuacjach: są zdania deklarujące ogólne poglądy, przypisujące sukcesy i porażki w różnych dziedzinach siłom zewnętrznym zamiast własnym staraniom i zdolnościom, mówiące o niemożności wpływania na wydarzenia polityczne. Im wyższy wynik na skali, tym bardziej wewnętrzne umiejscowienie kontroli. Rzetelność skali wyrażona przez współczynnik α Cronbacha w pomiarze naszej próby wyniosła 0,73. Rzetelność skali I-E w badaniach Rottera została zmierzona α Cronbacha, a jej poziom wynosił 0,69–0,73 (Rotter, 1966). Drwal (1995) w swoich badaniach nie stosował współczynnika α Cronbacha, lecz współczynniki stabilności bezwzględnej, które wynosiły odpowiednio 0,92 (badanie dwukrotne w odstępie trzech tygodni) oraz 0,54 (w odstępie trzech miesięcy).

Do pomiaru poglądów ekonomicznych użyto kwestionariusza *KPP* Czarnek i współpracowników (2017). Kwestionariusz składa się z dwóch wymiarów: wymiaru przekonań kulturowych oraz wymiaru przekonań ekonomicznych. Te z kolei, dzielą się na kolejne dwa podwymiary. w ramach wymiaru przekonań kulturowych wyróżniamy podwymiar fundamentalizmu religijnego, w którego skład wchodzi sześć stwierdzeń (występuje jedna odwrócona punktacja itemu), oraz podwymiar ksenofobii, gdzie występują trzy pozycje. w przypadku wymiaru przekonań ekonomicznych występują: podwymiar akceptacji kapitalizmu, składający się z trzech stwierdzeń oraz podwymiar antyinterwencjonizmu, na który składa się siedem pozycji, o odwróconej punktacji. Rzetelność skali wyrażona poprzez współczynnik α Cronbacha osiągnięta przez twórców kwestionariusza jest równa odpowiednio: 0,90 dla wymiaru przekonań kulturowych oraz podporządkowanego mu podwymiary fundamentalizmu religijnego, 0,82 dla ksenofobii, 0,83 dla wymiaru przekonań ekonomicznych oraz 0,54 dla podwymiary akceptacji kapitalizmu (autorzy kwestionariusza usprawiedliwiają niską rzetelność tej skali, podając jej wysoką stabilność bezwzględną $r = 0,80$) i 0,84 dla podwymiary antyinterwencjonizmu. Wyniki rzetelności wymiarów (wyrażone poprzez α Cronbacha) uzyskane podczas badania wynoszą: 0,87 w przypadku wymiaru poglądów kulturowych oraz 0,76 dla wymiaru poglądów ekonomicznych. Oznacza to, że oba wymiary osiągnęły nieco zmniejszone współczynniki rzetelności względem wyników uzyskanych przez autorów kwestionariusza *KPP*. w przypadku podwymiary zaś, uzyskano następujące wartości współczynnika α Cronbacha: 0,87 w przypadku fundamentalizmu religijnego, 0,79 dla podwymiary ksenofobii, 0,80 dla antyinterwencjonizmu oraz 0,46 dla podwymiary akceptacji kapitalizmu. We wszystkich podwymiarych zauważono obniżenie rzetelności względem rzetelności uzyskanej przez autorów kwestionariusza *KPP*, jednak w przypadku podwymiary akceptacji kapitalizmu obniżenie homogeniczności jest zauważalnie bardziej istotne. Obniżenie rzetelności może wynikać ze stosunkowo małej próby.

Do pomiaru atrybucji przyczynowej powszechnych problemów ekonomicznych użyto autorskiego kwestionariusza. Znajduje się w nim sześć historyjek dotyczą-

cych problemów ekonomicznych. Badany po przeczytaniu danej historyjki zaznacza stopień, w jakim dane wyjaśnienie historii jest według niego prawdziwe na skali od 1 (zdecydowanie nieprawdziwe) do 6 (zdecydowanie prawdziwe). Do każdej historii dołączone są trzy takie wyjaśnienia, każde z nich odpowiada jednemu ze sposobów atrybucji opisanych w Tabeli 1. Tworzą się więc z tego trzy skale: atrybucji do czynników losowych, atrybucji do czynników systemowych oraz atrybucji do czynników indywidualnych - każda ze skal zawiera sześć itemów (po jednym na każdą historyjkę).

W celu zbadania trafności treściowej oraz klarowności każdej z pozycji testowych przeprowadzono badanie metodą sędziów kompetentnych. w badaniu wzięło udział ośmiu sędziów kompetentnych (siedmiu studentów III roku psychologii oraz jeden doktor psychologii). Mieli oni za zadanie odpowiedzieć na każde pytanie-wcielić się w rolę realnego badanego, ocenić, na czterostopniowej skali z wymuszonym wyborem (1- źle, 4- dobrze), zgodność z tematem, klarowność każdej z historyjek oraz dołączonych do nich wyjaśnień. Mieli oni również możliwość zostawienia swoich uwag i sugestii. Sędziowie oceniali osiem historyjek- jako kryterium trafności treściowej przyjęto średnią większą niż 3 oraz współczynnik zmienności względem mediany mniejszy niż 0,2 na skali zgodności z tematem. Analogiczne wartości przyjęto dla klarowności. Spośród 8 historyjek, 6 spełniło kryterium trafności treściowej, 7 spełniło kryterium klarowności. Finalna wersja kwestionariusza zawiera 6 historyjek, które spełniły oba kryteria. Ponadto w 3 z nich uwzględniono uwagi i sugestie sędziów kompetentnych, reszta pozostała w niezmienionej formie. Cały kwestionariusz jest dostępny u pierwszego z autorów. Uzyskana rzetelność (α Cronbacha) w faktycznym badaniu wyniosła: 0,63 dla skali atrybucji do czynników losowych; 0,53 dla skali atrybucji do czynników systemowych oraz 0,47 dla skali atrybucji do czynników indywidualnych. Rzetelność skali atrybucji do czynników systemowych oraz indywidualnych jest dość niska, zatem interpretację wyników uzyskanych za ich pomocą należy traktować bardzo ostrożnie. Po analizie rzetelności nie usunięto żadnego z itemów - w przypadku każdej z trzech skal usunięcie jakiegokolwiek itemu obniżyłoby rzetelność.

Badanie zostało przeprowadzone zdalnie za pośrednictwem platformy Google Forms. Próba badawcza została pozyskana za pomocą metody kuli śnieżnej oraz za pomocą grup na portalu Facebook stworzonych w celu wzajemnego wypełniania ankiet. Respondenci przesyłali odpowiedzi w okresie trzydziestu dni. Czas wypełnienia kwestionariusza w większości przypadków zamykał się w piętnastu minutach.

Wyniki

W tabeli 2 znajdują się wyniki analizy przeprowadzonej metodą korelacji Pearsona w celu weryfikacji hipotez 1, 2, 3, 4 i 5. Tabela ukazuje związki pomiędzy wszystkimi

zmiennymi związanymi z hipotezami - poglądami ekonomicznymi, poczuciem umiejscowienia kontroli i typami atrybucji. Przy analizie uwzględniono również wszystkie pozostałe skale będące częścią użytego w badaniu kwestionariusza KPP, a więc podwymiary poglądów ekonomicznych – antyinterwencjonizm i akceptacja kapitalizmu – oraz poglądy kulturowe wraz z podskalami fundamentalizmu religijnego i ksenofobii.

Tabela 2

Korelacje pomiędzy wszystkimi zmiennymi (N = 123).

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.
1.LOC									
2. AI	0,16 ^t								
3. AS	-0,08	0,30 ^{***}							
4. AL	-0,10	0,31 ^{***}	0,53 ^{***}						
5. FUN	0,03	-0,04	-0,01	0,17 ^t					
6. KSEN	-0,16 ^t	0,14	0,13	0,28 ^{***}	0,49 ^{***}				
7. AKA	0,17 ^t	0,11	0,01	0,14	0,23 ^{**}	0,14			
8. ANT	0,35 ^{***}	-0,02	-0,35 ^{***}	-0,14	-0,05	-0,27 ^{**}	0,22 [*]		
9. KUL	-0,04	0,03	0,05	0,24 [*]	0,94 ^{***}	0,76 ^{***}	0,23 [*]	-0,14	
10. EKO	0,36 ^{***}	0,03	-0,30 ^{***}	-0,07	0,04	-0,18 [*]	0,54 ^{***}	0,94 ^{***}	-0,04

LOC – umiejscowienie kontroli, AI – atrybucja indywidualna, AS – atrybucja systemowa, AL – atrybucja losowa, FUN fundamentalizm religijny, KSEN – ksenofobia, AKA – akceptacja kapitalizmu, ANT – antyinterwencjonizm, KUL - poglądy kulturowe, EKO - poglądy ekonomiczne

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$; *** $p < 0,001$; ^t $p < 0,10$ i $> 0,05$ (tendencja, trend)

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela ukazuje związki pomiędzy wszystkimi zmiennymi związanymi z hipotezami - poglądami ekonomicznymi, poczuciem umiejscowienia kontroli i typami atrybucji. Przy analizie uwzględniono również wszystkie pozostałe skale będące częścią użytego w badaniu kwestionariusza KPP, a więc podwymiary poglądów ekonomicznych – antyinterwencjonizm i akceptacja kapitalizmu – oraz poglądy kulturowe wraz z podskalami fundamentalizmu religijnego i ksenofobii.

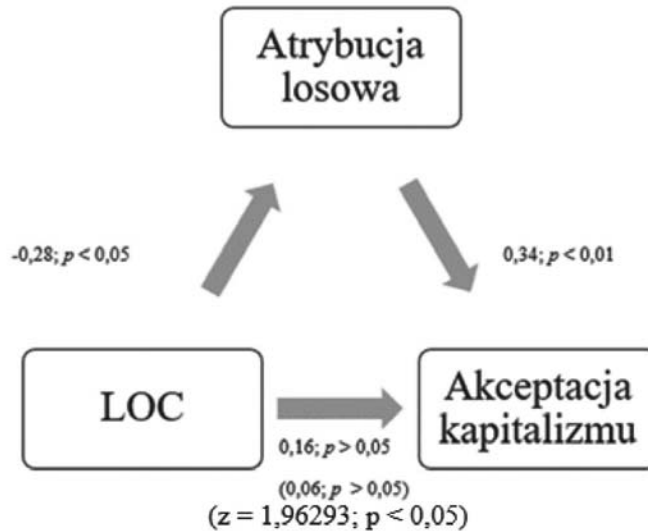
Odnosząc powyższe dane do pierwszych pięciu hipotez, można zauważyć następujące związki – wewnętrzne LOC jest pozytywnie związane z atrybucją indywidualną, jednak związek ten pozostaje poza granicą istotności statystycznej i jest tylko tendencją ($r = 0,16$; $p < 0,1$ i $> 0,05$). Nie zauważono związku nawet na poziomie trendu pomiędzy LOC a dwoma pozostałymi typami atrybucji ($p > 0,05$). Atrybucja indywidualna oraz losowa także nie są istotnie związane z poglądami

ekonomicznymi i ich podwymiarami ($p > 0,05$). Atrybucja systemowa w istotny, negatywny sposób koreluje z prawicowością ekonomiczną ($r = -0,30$; $p < 0,001$). Co ciekawe, widać tutaj ogromne różnice w podskalach poglądów ekonomicznych – atrybucja systemowa jest zw istotny sposób negatywnie związana z poglądami antyinterwencjonistycznymi ($r = -0,35$; $p < 0,001$), natomiast nie wchodzi w zależność ze skalą akceptacji kapitalizmu ($r = 0,01$; $p > 0,05$). Wewnętrzne LOC jest pozytywnie związane z prawicowością ekonomiczną ($r = 0,36$; $p < 0,001$). Również w tym przypadku widać różnicę w podskalach poglądów ekonomicznych – związek LOC z antyinterwencjonizmem jest znacznie silniejszy ($r < 0,35$; $p < 0,001$) niż – nie w pełni istotny statystycznie – związek z akceptacją kapitalizmu ($r = 0,17$; $p < 0,10$). Warto wspomnieć również o ciekawych związkach niebędących częścią hipotez. Występuje nieoczekiwany, pozytywny związek pomiędzy atrybucją losową i prawicowością kulturową ($r = 0,24$; $p < 0,05$) oraz negatywna tendencja pomiędzy wewnętrznym LOC i ksenofobią ($r = -0,16$; $p < 0,10$). Brak istotnego związku pomiędzy osią poglądów kulturowych i ekonomicznych ($r = -0,04$; $p > 0,05$) potwierdza słuszność dwuwymiarowego podejścia do tematu poglądów politycznych w Polsce. z punktu widzenia trafności metody użytej do badania typów atrybucji, niepokojące są istotne statystycznie, pozytywne korelacje pomiędzy wszystkimi trzema typami atrybucji ($p < 0,05$).

W celu weryfikacji hipotezy 6 przeprowadzono analizy regresji prostej (z jedną zmienną niezależną), a następnie przeprowadzono analizę mediacji testem Sobela. We wszystkich dziewięciu przypadkach, kiedy podstawiano jako mediator, pomiędzy LOC a którąkolwiek z trzech skal poglądów ekonomicznych, któryś z trzech typów atrybucji wynik okazywał się nieistotny statystycznie ($p > 0,05$). Wyjątkiem jest atrybucja losowa w grupie osób starszych niż 30 lat. Wyniki analizy pozwalają stwierdzić, że model regresji uwzględniający poczucie umiejscowienia kontroli wyjaśnia 6% wariacji atrybucji losowej w grupie osób starszych ($F(1,60) = 5,1265$; $p < 0,03$; poprawione $R^2 = 0,06$). Wewnętrzne poczucie kontroli jest negatywnym predyktorem atrybucji problemów ekonomicznych do czynników losowych ($\beta = -0,28$; $p < 0,03$). Wyniki drugiej analizy pozwalają stwierdzić, że model regresji uwzględniający atrybucję losową wyjaśnia 10% wariacji akceptacji kapitalizmu w grupie osób starszych ($F(1,60) = 7,6837$; $p < 0,01$); poprawione $R^2 = 0,10$). Dla osób starszych atrybucja losowa jest pozytywnym predyktorem kapitalizmu ($\beta = 0,34$; $p < 0,01$). w grupie osób starszych można atrybucję losową określić jako mediator pomiędzy LOC a akceptacją kapitalizmu ($z = 1,96293$; $p < 0,05$). Rysunek 1. przedstawia graficznie opisany związek.

Rysunek 1

Związki korelacyjne oraz wynik testu Sobela dla zmiennych widocznych na rysunku. Wyniki przedstawione na rysunku dotyczą grupy osób starszych ($N = 62$).



Źródło: Opracowanie własne.

Dyskusja

Wyniki potwierdziły hipotezę 1 – wewnętrzne poczucie umiejscowienia kontroli okazało się pozytywnym korelatem prawicowości ekonomicznej. Wyniki są spójne z tymi uzyskanymi we wcześniejszych badaniach (Favasuli, 2012; Kay i in., 2008; Kouba & Pitlik, 2014; Peterson & Maiden, 1993; Pitlik & Rode, 2016; Sweetser, 2014), na podstawie których postawiono hipotezę 1. Warto zaznaczyć, że wcześniejsze prace nie mówiły bezpośrednio o związku występującym pomiędzy LOC i poglądami ekonomicznymi, tylko o związku LOC z różnorodnymi postawami (szerzej omówionymi w dalszej części dyskusji), które uznano za przejawy prawicowych poglądów ekonomicznych. Pozytywny związek pomiędzy wewnętrznym LOC i prawicowymi poglądami ekonomicznymi w uogólnionej formie został więc odkryty dopiero w naszej pracy.

W naszym badaniu prawicowość ekonomiczna była dodatkowo badana w dwóch wymiarach - akceptacji kapitalizmu oraz antyinterwencjonizmu (Czarnek i in., 2017). w tym zakresie nie wysuwano hipotez badawczych ze względu na brak podstaw teoretycznych – podwymiary te zostały stworzone przez Czarnek i współpracowników na bazie analizy politycznej Boskiego (1993) i nie istnieją jakiegokolwiek dane dotyczące związków tych podwymiarów z LOC. Ujawniono pozytywny związek między antyinterwencjonizmem a wewnętrznym LOC, który był silniejszy niż pozytywny związek

między akceptacją kapitalizmu a wewnętrznym LOC (ten drugi był nawet nieistotny statystycznie, wskazywał on jedynie na tendencję). Podskala akceptacji kapitalizmu jest silnie związana z akceptacją nierówności ekonomicznych wynikających z tego systemu, natomiast antyinterwencjonizm dotyczy bardziej aspektu wolności gospodarczej. Wyniki te sugerują więc, że osobom z wewnętrznym LOC zależy głównie na byciu niezależnym od państwa, natomiast nie zależy im aż tak bardzo na utrzymaniu nierówności ekonomicznych. Przyglądając się dokładniej badaniu Kouby i Pitlika (2014) można zauważyć, że autorzy ci, badając postawy wobec państwa opiekuńczego, również akcentowali głównie aspekt wolności i niezależności, praktycznie całkowicie pomijając aspekt kapitalistycznych nierówności ekonomicznych. Pitlik i Rode (2016) przyjmowali nawet dość utopijne założenie, że większa wolność ekonomiczna będzie sprzyjać zmniejszaniu nierówności ekonomicznych. Widać więc wyraźnie, że oba te badania opisując prawicowe poglądy ekonomiczne zdecydowanie bardziej odnosiły się do treści zbliżonych do podskali antyinterwencjonizmu. Wydaje się również że preferencja państwa opiekuńczego, a tym samym legitymizowanie interwencji państwa w sferę gospodarczą również znacznie bardziej odnosi się do podskali antyinterwencjonizmu i jest jego przeciwnym biegunem. Widać to wyraźnie w odwróconym itemie „Państwo powinno zapewnić większą niż obecnie ochronę najbiedniejszym” będącym częścią podskali antyinterwencjonizmu. Jest to o tyle istotne, że niektóre z badań (Favasuli, 2012), na podstawie których postawiono hipotezę 1 zajmowały się właściwie tylko tym aspektem poglądów ekonomicznych.

Podsumowując, wszystkie badania, które posłużyły do postawienia hipotezy 1 wydają się mówić również o zaobserwowanym w naszym badaniu pozytywnym związku wewnętrznego LOC z antyinterwencjonizmem, natomiast podstaw do twierdzenia o pozytywnym związku pomiędzy wewnętrznym LOC i akceptacją kapitalizmu wydaje się być nieco mniej, co może wyjaśniać jedynie trendowy, słabszy charakter tego związku. Trzeba jednak pamiętać o dość niskiej rzetelności skali akceptacji kapitalizmu i bardzo ostrożnie traktować interpretację wyników uzyskanych w tej skali.

Pomimo braku podstaw teoretycznych do sformułowania hipotezy o związku między poglądami kulturowymi i ich podwymiarami, a poziomem LOC, analizowano także korelacje między tymi zmiennymi. w badaniu wystąpiła tendencja świadcząca o negatywnym związku pomiędzy ksenofobią a wewnętrznym LOC. Wyjaśnienia takiego związku można szukać w pozytywnej korelacji pomiędzy wewnętrznym LOC a tolerancją (Drwal, 1978), jeśli przyjmiemy, że tolerancja jest przeciwieństwem ksenofobii. Istnieją też badania sugerujące, że wewnętrzne LOC jest negatywnie związane z wrogimi postawami wobec imigrantów (Harell i in., 2017), a wydaje się, że wrogie postawy wobec imigrantów są ściśle powiązane z podwymiarem ksenofobii. Wpływ na to może mieć również negatywna korelacja uzyskana w badaniu pomiędzy prawicowymi poglądami ekonomicznym a ksenofobią.

Hipoteza 2 potwierdziła się jedynie częściowo – w wynikach wystąpiła nie wpiełni istotna statystycznie tendencja świadcząca o pozytywnym związku między wewnętrznym

nym LOC a atrybucją powszechnych problemów ekonomicznych do czynników indywidualnych, której pozytywny kierunek jest spójny z wynikami uzyskanymi przez Heavena (1989). Wynik ten pokazuje również zasadność dokonanych w naszym badaniu uogólnień tj. przekształcenia ekonomicznego LOC (Furnham, 1986) w klasyczne LOC, a także rozszerzenie atrybucji ubóstwa do szerszej kategorii powszechnych problemów ekonomicznych. Prawdopodobnie związek ten stałby się w pełni istotny statystycznie, gdyby przeprowadzić badanie na większej próbie. Trzeba jednak pamiętać o bardzo niskiej rzetelności skali atrybucji indywidualnej i jeszcze bardziej (niż w przypadku akceptacji kapitalizmu) ostrożnie traktować interpretację wyników uzyskanych z użyciem tej skali.

Nie udało się potwierdzić hipotezy 3 - nie zaobserwowano związku pomiędzy LOC, a atrybucją systemową lub losową. Trzeba jednak pamiętać o zupełnie nieoczekiwanej, pozytywnej korelacji, która wystąpiła pomiędzy atrybucją indywidualną i systemową. Pokazuje to pewną wadę naszego autorskiego narzędzia. Heaven (1989) traktował te dwa typy atrybucji jako dwa przeciwne bieguny tej samej zmiennej, co wydaje się być kompletnie sprzeczne z wynikami uzyskanymi w badaniu. Usprawiedliwiając jednak naszą odważną próbę stworzenia autorskiego kwestionariusza do badania atrybucji problemów ekonomicznych warto zaznaczyć, że metody użyte w innych badaniach do pomiaru tych zmiennych, oprócz zamknięcia się jedynie w obszarze problemu ubóstwa, albo nie uwzględniały wymiaru atrybucji losowej (Heaven, 1989; Özpınar & Akdede, 2022), albo w ogóle nie udostępniono żadnych danych psychometrycznych dotyczących metody (Pandey i in., 1982), albo odznaczały się bardzo niską trafnością widoczną w analizach czynnikowych (Zucker & Weiner, 1993). Problem braku satysfakcjonującego narzędzia służącego do pomiaru typów atrybucji przyczynowej pozostaje więc ciągle aktualny.

Hipoteza 4 potwierdziła się - atrybucja przyczynowa powszechnych problemów ekonomicznych do czynników systemowych jest negatywnym korelatem prawicości ekonomicznej. Jest to spójne z wynikami wcześniejszych badań dotyczących związku pomiędzy poglądami ekonomicznymi i atrybucją ubóstwa (Özpınar & Akdede, 2022; Pandey i in., 1982; Zucker & Weiner 1993), co ponownie sugeruje słuszność dokonanego poszerzenia kategorii do powszechnych problemów ekonomicznych. Jeśli chodzi o podwymiary poglądów ekonomicznych, podobnie jak w przypadku związków z LOC, atrybucja do czynników systemowych koreluje negatywnie z antyinterwencjonizmem, nie występuje jednak związek z akceptacją kapitalizmu. Może to wynikać z treści itemów tworzących skalę atrybucji systemowej – w większości przypadków „lekarstwem” na systemową przyczynę danego problemu ekonomicznego opisanego w kwestionariuszu byłaby interwencja państwa, co stoi w kontrze do antyinterwencjonistycznych poglądów. Być może gdyby przy tworzeniu kwestionariusza uwzględnić również systemowe przyczyny skupiające się bardziej na problemie kapitalistycznych nierówności ekonomicznych, wystąpiłaby również korelacja z drugą podskalą. Badania, które posłużyły do postawienia hipotezy 4 nie dostarczają wystarczających

informacji do powiązania jej z podskalami poglądów ekonomicznych. Po raz kolejny warto przypomnieć o niskiej rzetelności skali atrybucji systemowej, choć nie jest ona tak fatalna jak w przypadku atrybucji indywidualnej.

Hipoteza 5 nie potwierdziła się - atrybucja do czynników indywidualnych nie wpływa istotnie na poglądy ekonomiczne. Zmienna ta okazała się w ogóle nie mieć związku z poglądami politycznymi (również w przypadku osi poglądów kulturowych), co może być też spowodowane niską rzetelnością skali badającej ten typ atrybucji. Również atrybucja losowa okazała się nie być związana z poglądami ekonomicznymi, natomiast nieoczekiwanie koreluje ona ze sferą poglądów kulturowych - jest ona pozytywnym korelatem prawicowości kulturowej oraz poglądów ksenofobicznych, co jest spójne z wynikami badań Pandey i współpracowników (1982) - atrybucja losowa w tych badaniach powiązana była z jednowymiarowo rozumianą prawicowością, przejawiającą się również prawicowymi poglądami kulturowymi. Odkryte powiązanie atrybucji losowej z obszarem poglądów kulturowych wymaga dalszych badań oraz poddaje w wątpliwość potraktowanie atrybucji powszechnych problemów ekonomicznych jako zmiennej związanej wyłącznie ze sferą poglądów ekonomicznych.

Hipoteza 6 potwierdziła się częściowo – dla całej próby żaden z typów atrybucji nie stanowi mediatora pomiędzy LOC a poglądami ekonomicznymi. Głównym tego powodem jest nieprzewidziany charakter związków między atrybucjami a pozostałymi zmiennymi. Atrybucja indywidualna jest związana tylko z poczuciem kontroli, podczas gdy atrybucja systemowa jest związana tylko z poglądami ekonomicznymi. Atrybucja losowa zdaje się być powiązana zarówno z LOC jak i z poglądami politycznymi, jednak związek z LOC ujawnia się tylko wśród osób starszych. w tej grupie atrybucja losowa stanowi mediator pomiędzy LOC a akceptacją kapitalizmu.

Powody, dla których związek ten zachodzi tylko w grupie osób starszych pozostają niewiadomą. Wydaje się, że pewną rolę może tu mieć osobiste doświadczenie osób starszych, które w większości pamiętają jeszcze czasy PRL. Może to powodować odmienny, niż w przypadku młodszych osób, sposób postrzegania systemu kapitalistycznego, który bezpośrednio jest związany z podskala akceptacji kapitalizmu.

Hipotezy 6 nie da się porównać z wynikami innych przytoczonych wcześniej badań, żadne z nich nie stawiało podobnej hipotezy. Postawienie jej wyniknęło raczej z analizy tego, jaki był kierunek związków pomiędzy trzema głównymi zmiennymi (LOC, atrybucja, poglądy ekonomiczne) w przytoczonych badaniach. Temat relacji między badanymi zmiennymi jest bardzo słabo przebadany, zwłaszcza w polskich warunkach (nie znaleziono żadnego polskiego artykułu opisującego relacje między badanymi zmiennymi). Wobec braku innych badań na ten temat i zarysowujących się związków opisane prawidłowości są warte kontynuowania w przyszłych badaniach.

Wszystkie związki zaobserwowane w badaniu opisane jako "tendencje" prawdopodobnie byłyby pełnoprawnymi istotnymi statystycznie zależnościami przy większej próbie. Wszelkie zależności dotyczące skal: atrybucji indywidualnej, atrybucji syste-

mowej oraz akceptacji kapitalizmu należy traktować ostrożnie ze względu na niską rzetelność tych skal.

Internetowa forma badania również niesie za sobą pewne ograniczenia – osoba badana musi być w stanie wypełnić ankietę internetową, co sprawia, że badani reprezentują jedynie populację potrafiącą sprawnie korzystać z internetu i nie jest to pełny obraz polskiego społeczeństwa. Badanie internetowe wiąże się też z brakiem kontroli nad badanym. Nie jesteśmy w stanie wykluczyć możliwości żartowania z ankiety, w szczególności wrażliwe na taki problem wydają się poglądy polityczne – temat fundamentalizmu religijnego w pytaniach może wywoływać wśród młodszych osób rozbawienie (taką informację zwrotną otrzymaliśmy od niektórych badanych) i generować odpowiedzi niezgodne z ich faktycznymi poglądami politycznymi.

Kolejnym mankamentem jest lewicowe przesunięcie na obu wymiarach poglądów politycznych w badanej próbie. Obserwując sytuację polityczną w Polsce, lewicowe przesunięcie na skali ekonomicznej wydaje się dobrze oddawać poglądy polskich wyborców, jednak przesunięcie lewicowe na skali kulturowej wydaje się nie mieć odzwierciedlenia w rzeczywistości. W badaniu Czarnek i współpracowników (2017) zestawiono KPP z popieraną przez badanych partią polityczną, można zauważyć tam lewicowe przesunięcie ekonomiczne oraz prawicowe kulturowo wśród wyborców czołowej partii politycznej w Polsce. Wydaje się więc, że nasza próba nie reprezentuje w wystarczającym stopniu osób o prawicowych poglądach kulturowych.

Podział poglądów politycznych na ekonomiczne oraz kulturowe (Czarnek i in., 2017; Boski, 1993) okazał się słuszny – w naszym badaniu te zmienne nie korelują ze sobą. Analizując relacje między podwymiarami poglądów politycznych potwierdza się założenie przedstawiane przez Kossowską i Van Hiel (2003) – prawicowe poglądy ekonomiczne korelują negatywnie z ksenofobią. Akceptacja kapitalizmu koreluje pozytywnie z podwymiarem fundamentalizmu religijnego oraz prawicowymi poglądami kulturowymi, co jest zgodne z jednowymiarowym modelem „zachodnim” (Boski, 1993).

Aby lepiej wyjaśnić temat badania, wskazana byłaby jego kontynuacja. Poza oczywistą replikacją na większej - bardziej reprezentatywnej - próbie, należałoby usprawnić metodę do badania trzech typów atrybucji przyczynowej powszechnych problemów ekonomicznych. Jedynie skala atrybucji do czynników losowych zdaje się być wystarczająco rzetelna. Skala atrybucji indywidualnej oraz systemowej wymaga ulepszeń, w obecnej formie nie nadaje się do przeprowadzania w pełni wiarygodnych badań naukowych. Można też spróbować podzielić poczucie kontroli na kilka podwymiarów - istnieją metody badawcze pozwalające to zrobić (Levenson, 1974), jednak wymagałyby one przetłumaczenia na język polski. Można również rozszerzyć ilość zmiennych powiązanych z poglądami politycznymi, choć przedstawiony w badaniu model wydaje się być wystarczający. Dalszych badań wymaga także ocena roli mediatorów badanych zmiennych.

BIBLIOGRAFIA

- Boski, P. (1993). o dwóch wymiarach lewicy–prawicy na scenie politycznej i w wartościach politycznych polskich wyborców. w J. Reykowski (Red.), *Wartości i postawy Polaków a zmiany systemowe. Szkice z psychologii politycznej* (ss. 49–100). Instytut Psychologii PAN.
- Czarnek, G., Dragon, P., Szwed, P., & Wojciszke, B. (2017). Kwestionariusz przekonań politycznych: własności psychometryczne. *Psychologia Społeczna*, 12(41), 205–222.
- Drwal, R. Ł. (1978). Poczucie kontroli jako wymiar osobowości–podstawy teoretyczne, techniki badawcze i wyniki badań. w L. Wołoszynowa (Red.) *Materiały do nauczania psychologii. Tom 3* (ss. 307-324). Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Drwal, R. Ł. (1995). *Adaptacja kwestionariuszy osobowości: Wybrane zagadnienia i techniki*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Favasuli, S. (2012), *Locus of Control, Decision Making, and Economic Stress* [Opublikowana praca magisterska]. Uniwersytet Rhode Island.
- Furnham, A. (1986). Economic Locus of Control. *Human Relations*, 39(1), 29-43.
- Harell, A., Soroka, S., & Iyengar, S. (2017), Locus of Control and Anti-Immigrant Sentiment in Canada, the United States, and the United Kingdom. *Political Psychology*, 38, 245-260.
- Heaven, P. C. (1989). Economic locus of control beliefs and lay attributions of poverty. *Australian Journal of Psychology*, 41(3), 315-325.
- Kay, A. C., Gaucher, D., Napier, J. L., Callan, M. J., & Laurin, K. (2008). God and the government: Testing a compensatory control mechanism for the support of external systems. *Journal of Personality and Social Psychology*, 95(1), 18–35.
- Kossowska, M., & Hiel, A. V. (2003). The relationship between need for closure and conservative beliefs in Western and Eastern Europe. *Political Psychology*, 24, 501–518.
- Kouba, L., & Pitlik, H. (2014). i wanna live my life: Locus of Control and Support for the Welfare State. *MENDELU Working Papers in Business and Economics*, 46, 355-377.
- Levenson, H. (1974). Activism and powerful others: Distinctions within the concept of internal-external control. *Journal of Personality Assessment*, 38(4), 377-383.
- Na, E., & Loftus, E. F. (1998). Attitudes toward law and prisoners, conservative authoritarianism, attribution, and internal– external locus of control: Korean and American law students and undergraduates. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 29, 595– 615.
- Özpinar, Ş., & Akdede, S.H. (2022). Determinants of the Attribution of Poverty in Turkey: An Empirical Analysis. *Social Indicators Research*, 164, 949–967.
- Pandey, J., Sinha, Y., Prakash, A., & Tripathi, R. C. (1982). Right–Left political ideologies and attribution of the causes of poverty. *European Journal of Social Psychology*, 12(3), 327–331.
- Peterson, S. A., & Maiden, R. (1993). Personality and politics among older Americans: A rural case study. *The International Journal of Aging and Human Development*, 36(2), 157-169.
- Pitlik, H., & Rode, M. (2016). Free to choose? Economic freedom, relative income, and life control perceptions. *International Journal of Wellbeing*, 6(1), 81-100.
- Rotter, J. B. (1966). Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs: General and Applied*, 80(1), 1–28. <https://doi.org/10.1037/h0092976>
- Sweetser, K. D. (2014). Partisan personality: The psychological differences between Democrats and Republicans, and independents somewhere in between. *American Behavioral Scientist*, 58(9), 1183–1194.
- Weiner, B. (2012). *Emocje moralne, sprawiedliwość i motywacje społeczne*. Wydawnictwo Smak Słowa.
- Wojnowski, J. (Red.) (2005). *Wielka Encyklopedia PWN*. Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Zucker, G. S., & Weiner, B (1993). Conservatism and Perceptions of Poverty: An Attributional Analysis. *Journal of Applied Social Psychology*, 23(12), 925-943.